

Tasavvuf Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler ve Günümüz Tasavvuf Akademisyenlerinin Konuyla İlgili Müzakereleri*

Hülya KÜÇÜK*

“Menâkıbnâme” kelimesi, “övünülecek vasıf, iş, davranış” anlamına gelen “menkabe”nin çoğuludur. İslamî kaynaklarda ilk kullanılış yeri, hadis kitaplarındaki “Menâkıbu’s-sahabe” bablarıdır. Tasavvuf tarihi literatüründe ise sûfîlerle ilgili, özellikle harikulade olayları içeren hikâyelerden müteşekkil kitaplar için kullanılmaktadır. Bu halleriyle menâkıbnâmeler, kahramanlık olaylarını büyük bir abartı ile veren destan, mit gibi masalımsı halk hikâyeleri formlarıyla karşılaştırılabilirler.

Menâkıbnâmeler tasavvuf literatürünün önemli bir bölümünü oluşturduğuna göre, söze tasavvuf literatürünün oluşması süreciyle başlamak gerekirse denebilir ki tasavvuf, sözlü bir gelenek olarak aslında yazılı kaynaklara fazla önem atfetmeyen bir ilim idi. Ancak dinî, sosyolojik ve ilmi gelişmeler, tasavvuf döneminden itibaren bazı kitapların yazılmasını gerekli kıldı. Hücvîrî, “Sûfî, ibare ve işaretten memnûdur (kendisine söz ve işaretle konuşmak yasaktır)” der; çünkü tasavvuf, yaşanarak ve tecrübe ederek öğrenilen bir bilimdir. Bu, tasavvufun kitaplarda anlatılmaması ve sûfîlerin kitap yazmaması sonucunu doğurabilirdi ama öyle olmadı. Çünkü sûfîler her şeyden önce, tasavvufun çok erken dönemlerinden başlamak üzere, aralarında oluşan terminolojiyi önce, bu yola yeni girenlere/mübtedilere açıklamak, sonra da kendilerine yöneltilen eleştirilere cevap vermek ve var olan tasavvufu bozulmaktan korumak için yazmak zorunda kaldılar. Tasavvuf klasiklerinin hemen hepsinin mukaddime kısmında kitabın yazılış sebebi olarak bu söylediklerimize yakın sebepler dile getirilir.

* Bu çalışma, 14-15 Mayıs 2011 Konya/Bera Hotel’de gerçekleştirilen “IV. Tasavvuf Anabilim Dalı İstişare Toplantısı”nda sunulan ve tartışmaya açılan “Menâkıbnâmeleri Okuma Metodu” başlıklı tebliğ ve müzakerenin tarafımızdan yapılan derlemesidir.

** Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (hhckucuk@gmail.com)

Sûfiler, mistik tecrübelerini ve Allah'tan aldıkları ilhamlarını da yazdılar. Nifferî'nin *el-Mevâkıf ve'l-Muhâtâbât*'ı, İbn Arabî'nin *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*'si, Şeyh Bedreddin (v. 823/1420) ve İsmail Hakkı Bursevî (v. 1137/1725) gibi ünlü sûfilerin "*Vâridât*"ları bu türe girer. Burada şu detaya da dikkat etmek gerekir ki sûfiler bu tür hitaplara "ilhâm" veya "vârid/vâridât" adını verirler ve bunlar genelde bu tür konuşmaların aktarıldığı sohbetlerini dinleyen müridleri tarafından derlenir. *Vâridât* veya *maârif* adını taşıyan eserler bu tür eserlerdir. Bu, içlerine biriken enerjiyi boşaltmak için olduğu kadar sonraki sûfilere rehberlik etmek düşüncesini de taşıyordu. Birçok sûfi, kitaplarının başında bu kitaplarını birisinin veya genelde müridlerinin isteği üzerine yazdıklarını açıklamışlardır.

Yazılan kitaplar sûfilerin yaşarken birbirleriyle iletişimlerini sağladığı gibi öldükten sonra da kendileriyle bağ kurmak isteyen kişilerle konuşmalarını sağladı. Burada İbn Arabî'yle ilgili bir anekdot ilginç gelebilir: İbn Arabî, huzuruna girdiği şeyhlerden birisinin, yalnızlığı ve kitap okumayı çok sevdiğini, kendisine: "Yalnızlıktan sıkılmıyor musun?" şeklinde bir soru sorulduğunda: "Allah'la dostluk her türlü yalnızlığı siler. Üstelik (konuşmak istediğim) herkes yanımdayken neden yalnızlık duyacakmışım. Şöyle ki Rabbimle konuşmak istediğimde elime Kur'an'ı, Hz. Peygamber'le konuşmak istediğimde hadis kitaplarından elimin altında olan bir hadis kitabını, bu dünyadan ayrılmış olan bir âlimle oturup konuşmak istediğimde onların kitaplarını elime alırım. Bu şekilde her kimle oturmayı istiyorsam, onunla oturuyorum ve böylece hiç yalnız kalmıyorum" diyerek kendisinin de kitapları böyle gördüğüne işaret etmiş olmaktadır. Ayrıca, yine İbn Arabî'nin çok güzel betimlediği üzere "bir kimse yurdundan uzaklaşıp dostuyla kendisi arasına birlikte olmadıkları zaman girdiğinde, onunla olmadığı zamanda öğrendiği bilgi ve hikmetleri yazarsa aralarındaki ayrılık hükmen kalkmış olur (İbn Arabî, 1414/1994: 1/123). Böylece kitaplar, dostları birleştiren özelliklere sahip olurlar.

Tasavvuf kitaplarının konulara yaklaşım tarzı birbirinden çok farklı olmuştur. Kimi "tarihsiz tarih" yaklaşımını benimserken, kimi eleştirel, kimi popüler, kimi savunmacı veya red edici, kimi coğrafik yaklaşım dairesinde ele alınabilecek eserlerdi. Bunlardan "Tarihsel Betimleyiciliği Gözardı Eden Yaklaşım: Tarihsiz Tarih" kategorisini, menâkıbnâmeleri de ilgilendirdiği için biraz açmak istiyorum. Bu kategori altında aslında Menâkıbnâmelerle birlikte tabakat/biyografik kaynaklarını listeleyebiliriz. Tabakat kitaplarını menâkıbnâmelerle birlikte ele almamızın sebebi, anlatımda birçok or-

tak yönün bulunmasından dolayıdır. Zira bu iki türde de şahıslar hakkında bilgi verirken, doğum ve ölüm tarihleri, hatta katılmış olduğu herhangi bir tarihî olayın meydana geldiği zaman gibi tarihi bilgileri vermeden, anlatıkları kişinin tasavvufî kişilik ve daha doğrusu kerâmetlerine yoğunlaşırlar. Okuyucu sıklıkla, herhangi bir olay hakkında her türlü detayı bulabilir, ama ne zaman olduğu hakkında bir veriye rastlamayabilir. Bu durum, tasavvuf araştırmacılarının en büyük handikaplarından birisini oluşturur. Diğer taraftan, aslında bu kitaplarda olayların halkın gözüyle nasıl görüldüğü yansıtıldığı için, tarihler başka kitaplardan tesbit edildiği takdirde bir bakıma “tarihin alttan/halk gözüyle çalışılması” diyebileceğimiz alternatif bir tarih anlayışına zemin hazırlamış olmaktadır. Aslında, şu zikredilecek hadis tasavvufta en çok kullanılan hadislerden olduğuna göre, bütün tasavvuf kitaplarını “üstün/kozmik güç sahibi veli” anlayışına sıkıca bağlı olduğunu düşünebiliriz: “Yüce Allah şöyle buyurdu: Kim benim veli kulumu düşmanlık ederse, Ben ona mutlaka savaş açarım. Kulum, üzerine farz kıldığım şeylerden daha iyi bir yolla bana yaklaşamaz. Kulum, nafilerle de bana yaklaşmaya devam eder, nihâyet ben onu severim. Onu sevince de işiten kulağı, gören gözü, tutan eli ve yürüyen ayağı olurum. Benden bir şey isterse veririm. Bana sığırsa onu korurum. Yapmak durumunda olduğum hiçbir hususta, ölümden hoşlanmayan mü’minin ruhunu alma zamanındaki tereddüdüm kadar tereddüt göstermem ve aslında ben onu üzmemekten de hoşlanmam.”, Yani Allah’ın eli, ayağı, gözü mesâbesinde olduğu (Kurb-ı Nevâfil), veya Prof. Dr. Abdulkhakim Yüce’nin deyiimiyle kendisine “Kozmik Yetki/Tasarruf Gücü” verilen bir veli için imkânsız olan hiçbir şey olamaz. Üstelik tasavvufta göre, ârif, hayaline sınır olmayan ve hatta sıradan insanların “kafasında yarattığı” hayali, “kafasının dışında da” yaratabilendir. Bu açıdan tasavvuf, menâkıbnâmelerdeki olaylara “olağan olmayan” olaylar diye bakmaz. Akl-ı Meâd’ın kavrayamayacağı hiçbir fenomen olamayacağı da hatırdan tutulmalıdır. Binaenaleyh, Tasavvuf Tarihi araştırmacısı, bu ilmin diğer verilerini nasıl kullanıyorsa, bunları da rahatlıkla kullanabilmelidir.

Modern metotlara yakın diyebileceğimiz, yani kişileri alfabetik olarak ele alan, doğum ve ölüm tarihlerini veren biyografik eser olarak Ebu Said-i Ebu’l-Hayr’ın (v. 440/1049) hayatını anlatan ve torunu Muhammed b. Ebu Said el-Miheni tarafından yazılmış olan *Esrâru’t-tevhîd* ve Muhammed Halîl el-Murâdî’nin (v. 1206/1791) *Silku’d-durer*’i örnek verilebilir. Bu özellikleri taşımasalar da klasik metotlarla modern arasında bir köprü

gibi görünen eserler de vardır. Birinci cildini sûfilere ayıran Mehmet Tahir, Bursevî'nin (v. 1925) *Osmanlı Müellifleri* ve sûfilerin hayatlarını incelemeyi amaçlamış Hüseyin Vassâf'ın (v. 1929) *Sefine-i Evliyâ'sı* gibi kitaplar bunlara örnek teşkil edebilir.

Günümüzde Prof. Dr. Ethem Cebecioğlu'nun, yaşadığımız dönem sûfilerinin menkıbelerini anlattıkları *Allah Dostları* serisi de modern dönem menkıbelerine örnek teşkil eder mahiyettedir. Günümüz tasavvuf akademisyenlerinin bir tasavvuf büyüğünü hayatı ve tasavvufi görüşleriyle ilgili monografıları da menâkıbnâmelerden büyük ölçüde faydalanan ve bu eserlerde sunulan olağanüstü olayları genelde “kerâmetleri” adı altında toplayan “inceleme” eserleri olarak değerlendirilmelidir.

Burada unutmamak gerekir ki menâkıbnâmelerin, daha doğrusu “Menâkıbnâme” ismini taşıyan kitapların çok çeşitleri ve çok farklı yazılış sebepleri vardır ve bu söylediklerimiz “evliya menâkıbnâmeleri” için geçerlidir ki bizi ilgilendiren konu da budur. Burada menâkıbnâmelerin diğer türlerinden Ali Mustafa Efendi'nin *Menâkıb-i Hünerverân* gibi hat ve hattatlara dair eseri, Ahmet Rasim'in Meşrutiyet öncesi dönem yazılarını içeren *Menâkıb-i İslam'ı*, hadis kitaplarındaki “menâkıbu's-sahabe” gibi bölümleri, *Menâkıb-i İmam Malik*, *Menâkıb-i İmam-ı Azam*, muahhar dönemlerden *Menâkıb-i Beşiktaşî Müderris Yahya Efendi ibn Ömer el-Arabî* gibi biyografi kitaplarını kastediyoruz.

Evliya menâkıbnâmeleri de aslında kendi aralarında yeknesak değildir. Mesela Vâhidî'nin (X/XVI. yüzyıl) Bektâşî, Edhemî, Haydarî gibi heterodoks kabul edilen grupları teyatral bir biçimde giyim-kuşam ve ritüelleleriyle tanıtan *Kitâb-ı Menâkıbnâme-i Hâce Cihân ve Netice-i Cân* adlı eseri, sosyolojik yaklaşımın ağır bastığı bir menâkıbnâme iken, Elvan Çelebi'nin *Menâkıb-i Kudsiyye'si*, Eflâkî'nin *Menâkıbu'l-Arifîn*, *Vilâyetnâme-i Hacı Bektaş Veli* veya *Vilâyetnâme-i Şucaaddin*, *Vilâyetnâme-i Otman Baba*, *Menâkıb-i İbrahim Gülşenî* gibi menâkıbnâmeler, yazıldığı devrin tarihî olay ve devlet teşkilatıyla ilgili önemli veriler sunan menâkıbnâmelerdir. Yusuf en-Nebhânî'nin *Câmiu Keramâti'l-Evliyâ'sı* sadece kerametlerden bahsederken, *Esrâru't-tevhîd* adlı eser, Ebu Said-i Ebu'l-Hayr'ın torunu tarafından yazılmış gerçek hayatını hem de tarihleriyle anlatan bir kaynaktır. Başta Hacı Bektaş velî'nin hayatını anlatan *Vilâyetnâme* ve ilk dönem Mevlevî büyüklerini anlatan *Menâkıbu'l-Ârifîn* olmak üzere, sûfilerin hayatını veren kaynakların tarihi olmaktan çok genelde menkıbe kitapları oluşu,

aynı hikâyenin değişik kişiler hakkında da anlatılışı, bu menkıbelerde kerâmetlerine aşırı önem verilmesi, onların tarihi kimlikleri veya anlatılanlar hakkında şüpheye götürecek boyutlara varabilmektedir. Bazı araştırmacılara göre bu kitaplar “vulgarize edilmiş hikâye kitapları” gibidirler.

Evliyâ menâkıbnâmelerinin özelliklerini şu şekilde özetlemek mümkündür:

- a. Kahramanları gerçek ve mübarek kişilerdir.
- b. Olayların yer ve zamanı genelde bellidir. Bu özellikleriyle yukarıda adı geçen Onomastik, yani Toponimi (yer adları) ve Antroponimi (şahıs adları) ilimleri için de çok zengin malzemeler içerirler.
- c. Bu gerçek kişiler, akıl almaz olayların bolca zikredildiği olaylar örgüsü (kerâmet) ve olaylar gerçek olmasa da gerçek olduğuna inanılan bir tarzda ele alınır.
- d. İctimâî değerleri yansıtıcı içeriktedirler.
- e. Müridlere ve halka ahlakî değerleri öğretici tarzdadırlar.
- f. Tasavvufa muhalif tavrıyla bilinen özellikle rasyonalist çevreye karşı tasavvufî değerleri savunur/propagandist tarzda anlatılar içerirler.
- g. Sözlü kaynakları olduğu gibi yazılı kaynakları da vardır (Bk. Ocak, 1992: 33-38).

Yukarıdaki maddelerden, “gerçek kişilerin akıl almaz olayların bolca zikredildiği olaylar örgüsü içinde sunulduğunu” dile getiren ikinci maddeyi biraz açmak gerekir: Sûfilerden bahseden kaynaklar çoğu kere onların kerâmetlerini anlatan kitaplara dönüşür: Okuyucu, nerede doğduğunu, ne iş yaptığını, nerede öldüğünü, vs. bilmediği bir insanın olağanüstü hallerine ilişkin efsanevî hikâyeler okur durur. Hatta bu gruba başta Şernubî'nin *Tabakâtu'l-Evliyâ'sı* ve Yusuf en-Nebhânî'nin *Keramâtü'l-Evliyâ'sı* gibi “menâkıb” kelimesini içermemekle birlikte onlardan fazla farklı olmayan diğer tabakat kitapları olmak üzere, bütün tasavvuf tabakat literatürünü de sokabiliriz. Bu, ilk etepta *Popüler /Halkın seviye ve anlayışına uygun Tasavvuf'un* bir özelliği diye düşünülebilir. Ancak hiç de öyle değildir. Örneğin felsefi tasavvufun zirve şahsiyeti İbn Arabî de *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, *Ruhu'l-Kuds* ve *ed-Dürretü'l-Fâhira* gibi eserlerinde anlattığı ve karşılaştığını söylediği sûfilerin ve şeyhlerinin büyüklüğünü anlatmak için mutlaka onların kerâmetlerine değinir ve kerâmete verdiği aşırı önemle tanınır. Hatta, *Mevâkiu'n-Nücûm* gibi özellikle sûfilerin kerâmetlerine ayrı-

dığı bir eseri vardır. Menâkıbnâmelerde, anlatılan kişinin sadece ruhî değil aynı zamanda bedenî güçlerinin de ne kadar insanüstü olduğu vurgulanır. *Menâkıbu'l-ârifin*'den örnek alacak olursak, Mevlânâ'nın bir keresinde bütün Ramazan ayı boyunca bir kuyuda, oradan hiç çıkmadan ibadet etmesi; buz gibi havuzda 3 gün 3 gece kalması, çıkınca da 9 gün 9 gece semâ yapması gibi olaylar yanında dine uygun hiçbir açıklaması olmayan bütün elbiselerini çıkarıp meyhaneden çıkanlara atması ve çıplak olarak sokaklarda sema yapmasını zikredebiliriz. Bu tür anlatıları araştırmacı vermek yerine, görmezden gelip atlamayı tercih etmesine eder, ama, negatif eleştiride bulunmak isteyen birçok kişi bunları diline dolayabilir.

Kerâmete yapılan bu vurgu, aslında *laymanın* kerâmetleri inkârına inat yapılan bir vurgudur. Çünkü aslında sûfilere göre kerâmet saklanması gereken bir sırdır ve gerçekleştiği zaman veli, bunun kerâmet mi istidrâc mı olduğuna kesinlikle bilemez. Üstelik Sevgili'nin/Allah'ın sırrını açığa çıkarmak büyük bir vebâl olduğu gibi müşâhede halinde bulunan bir velinin -ki kerâmet ancak bu halde meydana gelir- kerâmetini, kendisinden başkasının görmesi imkânsızdır. Başka bir açıdan bakıldığında kerâmet, Allah'ın kendisine doğru yönelmesini, imanının artmasını, daha şevkle nefis terbiyesine yönelmesini, dünyaya karşı zühdünü artırmasını ve güzel ahlakla bezenmesini istediği mübtedi/başlangıçta olan kullarına gönderdiği hediyelerdendir. Tam da bu sebeple kerâmetin yokluğu, bir kimse için kusur değildir ve sûfinin kerâmete fazla iltifat etmemesi gerekir. Suyun üzerine seccadesini serip namaz kılan Hasan Basrî'ye karşı aynı ibadeti havada icrâ edebildiğini gösteren Râbi'a Adeviyye, yaptığından pişman olup: "Ey Hasan! Senin yaptığını balıklar, benim yaptığımı da kuşlar da yapıyor. İş bunun ötesinde" dediği hepimizin malumudur. Beyazıd Bistâmî de: "Bir adamın havada bağdaş kurup oturacak kadar kerâmetlere sahip olduğunu gözlerinizle görseniz, o adamın Allah'ın emir ve yasaklarına, kanunlarına uyduğunu görünceye kadar, ona aldanmayınız" uyarısında bulunduğunu da buradaki herkes bilir. Ayrıca unutmamak gerekir ki tasavvuf teorisyenlerinden bazıları, duanın kabul edilmesi, haram olan yiyeceği yiyememe gibi ancak dine uygun olan olaylara kerâmet denebileceğini, dünyevî olağanüstülüklere iltifat edilmemesi gerektiğini söylerler. Onlara göre aslında en büyük kerâmet, insanın Allah'a itaatte başarılı olmasıdır. Burada başka bir mesele de "akla uygun olmama" konusudur. Akla uygun olmamanın ölçüsü nedir? Mesela aya çıkmanın muhâl görüldüğü bir dönemde böyle bir şeyi akıl almayabilirdi ama şimdi bunu yalanlamak akıl-dışılık olarak

kabul edilmektedir. Üstelik akl-ı meâd için bir sınır yoktur ve sûfilere göre ârif, hayali çok güçlü olan ve bizim kafamızda yarattığımız şeyi o dışarıda yaratabilendir.

Modern dünyada, birçok bilim dalı bu tür olağanüstü olayları “safсата ve hayal ürünü” olarak nitelerken, bunların varlığını kabul eden ve bunların esrarını çözmeye çalışan ve bir sosyal bilim vardır ki “Parapsikoloji” olarak adlandırılır. Pozitivizmin dünyada hâlâ revaçta olduğunu göz önüne alırsak, Parapsikolojiyi bir bilim dalı olarak görmek istemeyen bilim adamlarının çoğunlukta olduğunu anlamanın işten bile sayılmayacağını söyleyebiliriz ama zaman zaman olağanüstü ve akılla açıklanamayacak olan olayların varlığında da şüphe yoktur. Ancak her şeye rağmen, tasavvuf ve tabakat kitaplarının, menâkıbnâmeleri ve kerametleri zikretmeden geçmemesi, tasavvuf tarihi araştırmacısının en büyük handikaplarından birisi olarak kalmaya devam edeceğe benzemektedir. Oysa tasavvuf tarihi boyunca, velilerin kerametleriyle o kadar çok uğraşmıştır ki, elimizde velilerin hayat ve öğretilerinden çok kerametleri hakkında rivayetler mevcut hale gelmiştir. Bunun sorumluluğunun biraz da tasavvufa değil, halka ve tasavvuf tarihini yazanlara ait olması gerektir. Hatta bir keresinde bir sûfi için anlatılan bir olay, diğer seferinde başkası için anlatılabilir. Burada, Doğu’da bir hikâyenin oluşturulmasında otantikliğin daima ikinci plana atılmasının, evliyâ menâkıbelerinin, verilmek istenen “ahlakî içerik” için sadece bir kılıf olmasının ve bu kılıfın, kültürde olan şeylerden seçilmesinin mantıksallığının da hesaba katılması gerekir. Ayrıca, dünya değil âhiretin peşinde olan insanların, kerâmet yoluyla şeyhliklerini etrafa duyurup mürid toplama davasından uzak durmuş olacaklarını, aksini yapanlarınsa, gerçek tasavvufî ilgilerinin olmadığını düşünmenin yanlış bir tutum olmaması gerekir.

Burada bir diğer mes’ele, birçok sûfinin hayatı hakkında tarihî kaynaktan yoksun oluşu dolayısıyla menâkıbnâmelerin kullanılmak zorunda kalınması, ama nasıl kullanılacağı konusunda bir fikir birliği olmamasıdır. Menâkıbnâmelerin tarih kaynağı olarak kullanılıp kullanılmayacağı konusunda çok çeşitli görüşler olmasına rağmen genelde kabul edilen görüş, bazı şartlar dikkate alınarak bir elemenden geçirildikleri takdirde, zengin birer kültür târihi kaynağı olarak görülebilecekleri ve kendilerinden istifâde sağlanabileceğidir. Evliyâ menâkıbnâmeleri târih kaynağı olarak şüpheyle karşılanmakta ise de bunların asıl târihî kaynaklarla mukayeseleri neticesinde, bir takım hurâfeler ve hârikulâle olaylar arasında gâyet

güvenilir bilgiler verdikleri, hattâ tarihi kaynaklarda anlatılmayan devrin sosyal ve ekonomik hayatına dair başka kaynaklarda bulunamayacak veriler sundukları da görülür.

Yukarıda kaydedilen bilgiler, aslında buradaki hâzirunun bilgi dağarcığı içinde olan hususlardır. Onun için bunlarla ilgili fazla bir şey söylemek yerine menâkıbnâmelerin hangi açılardan tarih ilminin kaynakları arasında olduğu üzerinde durmak ve ilmi araştırmalarda nasıl kullanılacağı konusuna geçmek istiyorum. Genel kabule göre, tarih ilminin kaynakları üç ana kategoride toplanabilir:

- a. Sözlü: Şiirler, hikâyeler, destanlar, menâkıbnâmeler, fıkralar, atasözleri,
- b. Yazılı: Yazılı, çizili, görüntülü, sesli arşiv malzemeleri ve şecere, geneoloji, takvim, salnâme, vekayinâmeler, biyografi otobiyografi, hatırat, seyahatnâme, gazete, dergi gibi kütüphâne malzemeleri),
- c. Müzelik malzemeler: Kitâbe, âbide, heykel, insan ve gelenek kalıntıları (etnografya)

Görüldüğü üzere, menâkıbnâmeler sözlü kaynaklar arasında zikredilmiştir. Bunların sonradan yazılı duruma getirilmiş olanlarının olması bu gerçeği değiştirmez.

Ayrıca tarih ilmi, yazılış sebepleri açısından da bir tasnife tabi tutulmuş ve

- a. Hikâyeci tarih (ağızdan ağıza dolaşan hatıralar, şiirler, eposlar ve logolarca nesre çevrilmiş halleri),
- b. Araştırmacı tarih (XIX. asırda ortaya çıkan tarihi bir olayın sebep, oluş ve neticelerini kaynaklara dayanarak tahlil eden gerçek mânâda tarih ilmi)
- c. Pragmatik tarih olarak adlandırılmıştır.

Menâkıbnâmeler, tarih ilminin bu üçüncü anlayışına çok elverişli malzeme sağlarlar. Çünkü bu tarih anlayışında geçmiş olaylardan ders almak, gelecekteki yolu doğru çizmek, okuyucuya ahlakî ve millî -bizim örneklerimize göre ve dinî-tasavvufî- duygular aşlamak isteyen öğretici tarihtir. Bu tarih anlayışının babası, Thukydides'tir. Polybios, Plutarkos, Tacitus, Machiavelli gibi yazarlar onun izinden gitmiş olan kişilerdir ve bu tarihin en bâriz hususiyeti tarihte ün yapmış şahsiyetlere büyük yer vermesi, onları idealize etmesi, hatta âdetâ "insanüstü" varlıklar haline getirmesidir. İslâm'daki siyer kitaplarının metodu da buna benzer. Kütükoğlu'nun bu örneğine, menâkıbnâmeleri de eklemek mümkündür. Çünkü bunlar da anlatıldıkları toplumun arzulanır ideal insan tipini promote eden eserlerdir.

Ayrıca, bunları incelediğimiz kişiye izafe edilen kerâmetler olarak ele alabilir ve buradan hareketle o devrin sosyo-kültürel yapısını irdelemeye çalışabiliriz. Bundan kastım, Allah'ın peygamberlerine verdiği mucizeleri anlamak ve kerâmetleri bu gözle görmeye çalışmaktır. Mesela, Hz. Musa (a.s.) devrinde sihir önemli olduğu için ona sihir verilmiş, Hz. İsa (a.s.) devrinde tabâbet önemli olduğu için ona tedavisi zor hastalıkları tedavi hassası verilmiş ve Hz. Muhammed devrinde edebiyat güçlü olduğu için ona mucize olarak başta Kur'an gibi edebî bir şaheser verilmiştir. Evliya kerâmetlerini de bu şekilde değerlendirerek yaşadıkları dönemi tahlilde kullanabiliriz.

Menâkıbnâmelerin ayrıca, tarih ilmi için çok önemli olan geneoloji (ne-seb ilmi), paleografi ve onomastik (Toponimi/yer adları ve Antroponimi/şahıs adları) ilimleri için de çok zengin malzemeler içerdiklerini daha önce söylemiştik. Menâkıbnâmelerde başka yerde rastlanamayan tarih olaylarına ilişkin detaylar işte bu yer ve şahıs adları bilgileriyle daha da zenginleşir. Bu sebeple Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* ve "Anadolu Selçuklularının Yerli Kaynakları" isimli meşhur makalesinde, *Menâkıbu'l-ârifin* gibi kaynakların, tarihi olayları bir takım vekâyinâmelerden daha özenli bir şekilde aktaran birinci derecede önemli kaynaklar olduğunu, günümüzde yeterince kullanılmadıkları için bu yönlerinin tanınmadığını, hatta hiçbir tenkide tabi tutulmadan referansta bulunulan eski tarih kitaplarının, bu menâkıbnâmelerden alınma olduğunu söyler. Ayrıca, bu satırların yazarına göre, tarihçiler menâkıbnâmeleri kullandıkları zaman da yeterince anlayamamaktadırlar. Buna en güzel örnek, içinde olduğumuz asır tarihçilerinden Faruk Sümer'in, Mevlvî kaynaklarının, İlhanlı Hakanı Gazan Han (idaresi: 694/1295- 703/1304) tarafından huzûra çağrıldığında zamanında gitmediği için azledilen II. Gıyâseddîn Mes'ûd'un, Han tarafından azledilip yerine yeğeni III. Alâeddîn Keykubâd (698/1298-702/1302)'in tayin edilmesinde Sultân Veled'in oğlu Ulu Ârif Çelebi ve Atabek-i Mecdüddîn'in rolü üzerinde durduklarını ve Sultân Alâeddîn'in de bunun için Sultân Veled, Ulu Ârif Çelebi ve diğer Mevlvî büyüklerine teşekkürlerini bildirdiğini söyler; ancak verdiği kaynak olan *Menâkıbu'l-Ârifin*'de anlatılan, Mecdüddîn Atabek-i Mevlvî'nin Sultân Alâeddîn için yaptıklarına şükrân nişânesi olarak han ve ailesinin Sultân Veled, Ulu Ârif Çelebi ve diğer Mevlvî büyüklerine türlü hizmetlerde bulduklarıdır. Yani Sultan Veled ve oğlunun doğrudan bir rolü yoktur; rol oynayan Mecdüddîn Atabek-i Mevlvî'dir.

Diğer taraftan tarih araştırmalarının “Tasavvuf tarihçisi” için önemi ve menâkıbnâmeler yanında diğer sözlü kaynakları kullanmanın önemi bizde henüz kavranmış değildir. İkinci, üçüncü el, hatta sadece ansiklopedik bilgilerle çalışmalarımızın tarihle ilgili kısmını bitiriyorsak, diğer yerlerdeki kaynaklarımız ne olursa olsun, çalışmamızın değeri düşecektir; çünkü bu kısmını başkalarının gözü ve yorumlarıyla örmek zorunda kalmaktayız. “Acelecî” bazı araştırmacılar çalıştığı kişi veya kurumla ilgili arşiv belgelerine hiç bakmamaktadırlar.

Tarihin güvenilebilir bir versiyonu, yaşayanların anlattığı tarihtir. Bunlar “yayınlanmamış hatırat”tır. Hatta bir bakıma, matbaada yayınlanmış kitaba göre, el yazması ne ise o tarih kaynağı olarak değerleri budur. Tarih usullerini bilmeyen bazı araştırmacılara göre, yayınlanmış hatırat kaynak olabilirken bunlar olamaz ve ancak Cemaleddin Server Revnakoğlu Arşivi’ndeki (CSRA) bazı belgeler gibi sonradan yazıya aktarılmışsa kullanılabilir. Bu temelinden yanlış bir fikirdir. Tarih ilmi açısından doğru olanı, resmî arşivler yanında o devri yaşamış tanıklardan veya onların yakınlarından da faydalanarak “sözlü kaynakları”nı oluşturmaya çalışmaktır. Buna günümüzde “Alternatif tarih” veya “Tarihin alttan çalışılması” denmektedir.

Müzakereler

1. Oturum başkanı Prof. Dr. Mehmet Demirci, konuyu takdim ederken, menkıbeler ve menâkıbnâmeler kültürümüzün, özellikle de tasavvufun önemli konularından birisi olduğunu, destan ve menkıbelerin, halk gözüyle görülen, halk ruhuyla duyulan ve halkın hayalinde masallaşan tarih anlamına geldiğini vurguladılar.

2. Prof. Dr. Mustafa Tahralı, menâkıbnâmelerin, etrafında döndüğü kerâmet olaylarının, mânevî ve metafizik açıdan değerlendirildiğinde, gerçekleştirmelerinin mümkün olduğunu, peygamberlerin mucizelerinin velilerde kerâmet olarak devam eden örnekleri Allah’ın bâzı kullarına madde üzerinde tasarruf yetkisi verdiğini göstermesi bakımından, bunlara inanmanın ve bu açıdan değerlendirmenin önemli olduğunu, ayrıca sembolik anlamlarının bilenler tarafından yorumlanabileceğini, buna karşılık târihî bir vesika değerinde olup olmamalarının ise başka bir konu olduğunu vurguladılar.

3. Prof. Dr. Reşat Öngören, Sultan Veled’in *İbtidânâme*’si ile *Menâkıbu’l-Ârifin* arasındaki üslûp farkına dikkat çekerek tarih kaynağı olarak değer-

leri hakkında bazı tesbitlerde bulundu. Bu nokta, tebliğ sahibinin doçentlik çalışmasında (*Sultan Veled ve Maârif*) vurguladığı halde bu tebliğinde sunmayı ihmal ettiği önemli bir husustu. Mezkur kitabında yazar şöyle demektedir: “*İbtidâ-nâme*, Mevlânâ ve hemdemleriyle ilgili bilgi veren en eski ve en doğru kaynaktır. Mevlevîliğe ait diğer eski kaynaklar olan *Risâle-i Sipehsâlâr* ve *Menâkıbu'l-Ârifin*’inin de yazılı kaynağıdır. Hattâ, Uzluk’a göre, *Risâle-i Sipehsâlâr*, *İbtidâ-nâme*’nin başka şekle ve nesre çevrilmiş hâlidir. Ancak unutmamak gerekir ki *İbtidâ-nâme*’de *Risâle-i Sipehsâlâr* ve *Menâkıbu'l-Ârifin*’de olduğu gibi olağanüstü olaylar ve kerâmetlere yer verilmemiştir.”

Öngören, menâkıb kitaplarında farklı sûfiler hakkında aynı kerâmet olayının anlatılması (ortak keramet) üzerinde de durulması gerektiğini hatırlattı. Marlo Morgan’ın, dilimize *Bir Çift Yürek* adıyla çevrilen kitabında anlatılan, ihtiyaç dışı hiçbir şeye sahip olmadan yaşayan (zühd), seher vakitlerinde bir şekilde uyumayan iki kişinin düşünce okuma, ölüm vakitlerini bilme gibi “olağanüstü” güçlere sahip olmaya başlamalarının, yani “riyazet ve mücadele”ye benzer pratikler sonucu gelişen olağanüstü hallerle kerametleri karşılaştırmak gerektiğini, keramet ve istidrac tartışmasının yanında, mes’elenin sadece “bilme” boyutuyla ilgili olup olmadığının tartışılmasını teklif ettiler.

4. Prof. Dr. Dilâver Gürer, menâkıbnâmeleri değerlendirirken sahip olunan maneviyatsız ve pozitivist tutumu eleştirerek, metaforik kullanıma müracaat edilmesi gerektiğini, mesela, Yrd. Doç. Dr. Osman Nuri Küçük’ün bir çalışmasına atfen, “öldü”yü, “nefislerinin ölmesi” olarak yorumlamanın mümkün olması gerektiğini hatırlattılar.

5. Prof. Dr. Erhan Yetik, sunulan fikirler arasında tebliğde değinilen “kitapların sûfilerin Allah, Peygamber ve önceki sûfilerle iletişim aracı olarak görülmesi” konusuyla, kerametlerin daha çok “müridlerin şeyhlerini uçurma”larıyla alakalı yetenekleri olmaları hasebiyle, “anlatılan şahsın yaşadığı devrin sosyo-kültürel yapısını analizde kullanma” görüşünü desteklediğini, birçok sûfi için anlatılan ortak kerametlerin asırdan asıra farklar ve insanların ortak tutkuları açısından değerlendirilmeleri gerektiğini vurguladılar.

6. Prof. Dr. Süleyman Uludağ, menâkıbnâmelerin tarih kaynağı olmaktan çok, “insan gerçeği”ni ele alan “insan ilmi” olduklarını, sosyal hayat ve ahlak açısından önemleri üzerinde durulması gerektiğini söylediler. Kendilerinin tercüme ettikleri Feridüddin Attar’ın *Tezkiretü'l-Evliyâ*

ve Abdurrahman Câmi'nin *Nefahâtü'l-Üns* gibi tezkire türü kitapların da menâkıbnâmelerin çok güzel örnekleri olduklarını, ayrıca destanlarla bazı benzerliklerinin bulunduğunu belirttikten sonra bunların "akılcı/rasyonalist" kişilerce "kabul edilemez, anlaşılmaz" olarak görülmelerine rağmen, halk için anlaşılır mesajlarla dolu, manevî-evrensel ahlakî yücelik ve güzelliklere dikkat çekmek gayesinde olan dinî hikâyeler olarak değerlendirilmesi gerektiğini vurguladılar.

7. Doç. Dr. Cengiz Gündoğdu, tasavvuf alanında yapılan akademik çalışmalarda çalışmaya konu olan kişilerin tasavvufî şahsiyetleri adına açılan bölümlerde onların menkabe ve kerametlerine yer verildiğini, bunların da sadece söz konusu şahsiyetin kişiliğini yücelten birer unsur olarak değerlendirilip yorumlamadan kaçınıldığını söyledi. Bir şahsın menkabevi hayatının onun hayatının bir mütemmimi olması açısından dikkatle incelenmesi gerektiğini, bunun için de büründükleri mitolojik malzemeden çıkarılarak yorumlanmalarının elzem olduğunu ifade etti. Yine menkabelerin bir masal gibi telakki edilmesinin doğru olmadığını söyleyen Gündoğdu, bunların profesyonelce hazırlanmış kurgu metinler olduğunu ve bu metinlerin nesnel yorumları yapılmadığı sürece anlaşılmasının güç olacağını bunun için de tarih, antropoloji, sosyoloji, arkeoloji, coğrafya gibi farklı ilmi disiplinlerin verilerinden yararlanılması gerektiğini belirtti. Gündoğdu, bu bağlamda *Vilâyetnâme*'de geçen Hacı Bektâş-ı Velî'nin arslanları taşa çevirmesi ve balıkların kendisine selam vermesiyle alakalı menkabelerin mantıksal açıklaması ve nesnel yorumu yapıldığında bunların Hacı Bektâş-ı Velî'nin uğradığı yerlerin tesbitine yardımcı olduğunu, menkabe de bahsedilen balıkların, muhtemelen Fırat nehrinin balıkları olduğu bunun da Hacı Bektâş'ın Fırat ve çevresine uğradığına işaret sayılabileceği, arslanları taşa çevirme menkabesinin de muhtemelen Hacı Bektâş'ın Maraş kalesinin meşhûr arslanlı kapısından geçerek yoluna devam ettiği şeklinde yorumlanabileceğini söyledi. Gündoğdu'nun *Vilâyetnâme*'den verdiği diğer bir örnek de arslana binen dervişle duvara binerek ona mukabele eden Hacı Bektaş menkabe idi. Gündoğdu bu kurgu menkabenin "âvâre" ve "disiplinsiz" bir geleneğin, "yerleşik" bir geleneğin üstünlüğünü kabul etmesi çerçevesinde geliştiğini, aslan ve yılan, vahşi hayatı simgelerken "duvar" metaforunun, yerleşik hayat ve medeniyeti temsil ettiği şeklinde yorumlanabileceğini ancak bu yorumların sağlıklı olabilmesi için diğer mesleki branşların verilerinden yararlanılması özellikle sözlü geleneğin ürünleri üzerine yapılan çalışmalarda bunun ihmal edilmemesi gerektiğini dile getirdiler.

8. Doç. Dr. Ekrem Demirli, hadd-i zatında bütün tasavvufî metinlerin, menâkıbnâmelerdeki mantığa aykırı düşünölemeyeceğı, daha açık bir ifadeyle, veli, kutb, gavs anlayışlarının “kerâmet/olağanüstölük”ten âzâde olamayacağı ve hiçbir sūfinin “keramet”in olağanlığına karşı bir görüş beyan etmediğı için, menâkıbnâmelerdeki “akilla (akl-ı meâşla) kavranamaz” yönün tasavvufun çok tabii bir özelliğı olarak ele alınması gerektiğini, “muhakkikün” insan-ı kâmil için “imkânsız hiçbir şeyin olmadığını” vurguladılar. Sayın Demirli konuşurken, Süleyman Uludağ araya girerek “kutb”, “gavs” gibi görüşlerin tasavvuf ilminin orijininde kullanılan ve tedavülde olan ıstılahlardan olmadığını, hatta İbn Haldun gibi teorisyenlerin bakış açısıyla tasavvufa Şia’dan girdiğini söylediler.

9. Prof. Dr. Kadir Özköse, menâkıbnâmelerde sunulan veli tiplerinin özellikle Kuzey Afrika tasavvufu için belirleyici özellikler taşıdıklarını vurgulayarak şu hususlar üzerinde durdu: İslam dininin yaşanmasında ve yayılmasında menkıbelerdeki kişilik ve karakter betimlemeleri Afrika halklarının anlam kaynağı olmuştur. Bilhassa sömürgecilik döneminde toprakların esareti gerçekleştirilirken ruhların esareti menkıbelerdeki karakterlerle engellenmiştir. Yarınlara umutla bakmanın heyecanını duymuşlardır. Gerçekten uzak efsanevi kuruntulardan uzak tarihi anlatımın soğuk ve donuk tavrından uzak menkıbelerdeki sıcak ama satır aralarını okumayı gerektiren söylemleri tasavvuf ehlinin gizemli kişiliğini kitlelere rehber kılmıştır.

10. Prof. Dr. Ethem Cebecioğlu, kerâmetlerin Parapsikoloji açısından değerlendirilmesi gerektiğini, ayrıca Mevlânâ’nın meyhâne kapısında çıplak semâ yapmasının o vakit ve mekân açısından güzel bir mesaj içeren bir anlamı olduğunu düşünmek gerektiğini vurguladılar.

11. Doç. Dr. Zafer Erginli ise menâkıbnâmelerin tarihi kaynak değerlerinden öte “bir medeniyetin kaynakları” olmaları açısından değerlendirilmesi gerektiğini vurgulayarak çok önemli başka bir hususa dikkat çektiler ve şöyle dediler: Menâkıbnâmelerde vurgulanan hususlar her şeyden önce yazarının algılarını yansıtır. Sadece menâkıbı yazılan şeyh hakkındaki algılarını değil, aynı zamanda kendisine ait her türlü dünya görüşünü de gösterir. Hatta döneminin olayları ve anlayışları hakkında da bilgi verir. Yazarın farkında olarak yazdığı hususlardan çok farkında olmadan yazdıkları tasavvuf araştırmacısına daha değerli bilgiler verir. Yazılanlar ayrıca bir medeniyetin dayandığı temelleri de gösterir. İslâm ve gayr-ı müslim

dünyada yazılmış “Menâkıb” türü (hagiography) örneklerin karşılaştırılması, medeniyetlerin ortak ve farklı yönlerini ortaya koyabilecek nitelikte bilgiler verebilir.

Sonuç

Menâkıbnâmeler ve bu tarzdaki tabakat kitapları, sadece siyasî tarih değil, sosyal tarih ve kurumlar tarihi ve medeniyet tarihi açısından da önemli kaynaklar olarak, tasavvuf Tarihçisi'nin eleştirel bir yaklaşımla, ama mutlaka kullanması gereken kaynaklardır. Tasavvuf tarihçisi aynı zamanda tarih araştırmalarının kaynağı olan diğer sözlü ve yazılı kaynakları da çok iyi bilmek ve kullanmak zorundadır. Ancak tasavvuf tarihi araştırmacısı bunları basit birer tarih kaynağı olarak değerlendirmemelidir: Menâkıbnâmeler “Pragmatik tarih” anlayışının çok güzel örnekleri olmanın yanında, anlatıldıkları dönemin ahlakî değerleri, tasavvufta veliye atfedilen kozmik güç ve hakikati kavrayışın pragmatik sonuçları açısından “tasavvuf fenomeni”ni anlamının da en güzel yolunu oluştururlar. Yani Allah'ın eli, ayağı, gözü mesâbesinde olduğu (Kurb-ı Nevâfil) ve kendisine “Kozmik Yetki/Tasarruf Gücü” verilen bir veli ve “muhakkikûn” bir insan-ı kâmil için, imkânsız olan hiçbir şey olamaz. Üstelik tasavvufta göre, ârif, hayaline sınır olmayan ve hatta sıradan insanların “kafasında yarattığı” hayali, “kafasının dışında da” yaratabilendir. Tasavvuf, menâkıbnâmelerdeki olaylara “olağan olmayan” olaylar diye bakmadığına göre, tasavvuf tarihi araştırmacısı, bu ilmin diğer verilerine hangi tavrı takınıyorsa, bunlara da aynı tavrı takınmalıdır. Bu, tasavvuf ilmini kendi kriterleriyle ele almak istendiğinde öngörülebilecek bir tutumdur. Olaya farklı bir zaviyeden bakılmak gerektiğinde de menâkıbnâmelerdeki tarihe uygun olaylar aynen alınırken, anlatılan şahsın kerametleri olarak sunulan olayları da ayrı bir başlık altında ele alınıp “yaşadığı devrin sosyo-kültürel yapısını tahlil”de faydalanılabilir. Tasavvuf tarihçisi, menâkıbnâmeler dışında, yeri geldiğinde diğer sözlü kaynakları kullanmayı da çok iyi bilmelidir.